

PUBLICACIONES DE LA JUNTA DE CIENCIAS
NATURALES DE BARCELONA — 1924

Trabajos del Museo de Ciencias
Naturales de Barcelona

Vol. V

SERIE BOTÁNICA

N.º 4

ESTUDIS SOBRE MORFOLOGIA I
NOMENCLATURA DE LES SIDERITIS
(SECCIÓ EUSIDERITIS BENTH.)

POR EL

DR. P. FONT QUER

Director del Museo

(PUBLICADA EN 15 DE MAYO DE 1924)

MUSEO DE CIENCIAS NATURALES
BARCELONA

2941

ESTUDIS SOBRE MORFOLOGIA
I NOMENCLATURA DE LES SIDERITIS

FEL

DR. P. FONT QUER

Director del Museu

GENUS SIDERITIS L.

SECTIO EUSIDERITIS, Benth.

SUBSECTIO GYMNOCARPAE, nova.

Carpostegio nullo. Foliis integris vel paucidentatis, nunquam spinosis. Bracteis calycibus brevioribus vel eos subaequilongis, a basi dentatis vel, raro, integris. Floribus luteis vel roseis.

Plantae tomentosae, e pilis mollibus dense vestitae, vel glaberrimae, parce odoratae.

Sideritis incana L.,

S p. pl., ed. II, p. 802, sensu latissimo (1763).

La *Sideritis incana* L., *sensu lato*, és tan variable com les altres de la secció. En certa mesura, àdhuc considerada en sentit estricte, també presenta qualques formes extremes que entren perfectament

dins la categoria de varietats. Una d'aquestes és la que PERSON anomenà *S. sericea*, ben poc caracteritzada per son autor si no fos la frase final: "*facie Gnaphalii*". Per a nosaltres aquesta forma extrema, desconeixent el tipus autèntic de PERSON serà la *Sideritis* de Quesa (València) de l'Herbari de CAVANILLES, herboritzada també per Carles VICIOSO a la Serra de Vicort. Una altra forma de l'Herbari CAVANILLES que no dona altra indicació de localitat que la de València, amb la determinació de *Sideritis holosericea*, difereix de les de Quesa i Vicort, per ésser molt més densament vestida de llana, tant en les fulles com en les bràcties i calzes; les bràcties del verticillastre inferior són enteres i foliàcies. Cal observar-la millor cercant-la al regne de València. CAVANILLES assegura que les corolles de la *Sideritis* de Quesa són tantost grogues, tantost violades (*Icones*, II, p. 69). Caldrà comprovar-ho, perquè nosaltres hem observat que totes les plantes de l'extrem oriental de l'àrea llewantina d'aquesta espècie, porten la corolla rosada; així són les de Valldigna, a Montduber, Tabernes, La Barraca,... fins a Alcira, i cap a Quesa, Serra de Chiva, Bunyol, Siete Aguas, etc. En canvi a la Serra de Castalla, hom troba ja formes luteiflores, i també són aquestes les d'Almansa i Ayora. Ni cap al nord, ni cap a occident, hem vist altres formes que les de flors grogues.

Si fos així que la *Sideritis* de Quesa portés constantment flors rosades, contràriament a la suposició de CAVANILLES, aleshores tindríem més caracteritzada l'espècie de PERSON. La *Sideritis sericea* discreparia de la *S. incana* per les fulles inferiors ovato-linears, per la llana densíssima de totes ses parts, i per les flors rosades. No obstant aquestes característiques, no la podem sostenir com espècie distinta, perquè aquestes variants es presenten en altres formes. Així les fulles inferiors amples, en les de l'extrem occidental de la seva àrea peninsular, a les serres de Ronda; la vestidura densa, aquí i allà, en les serres de Múrcia i Andalusia; les corolles

rosades, en la var. *edetana* Pau, de Valldigna i Chiva. No cal confondre, però, aquesta forma de Quesa, amb les variants més o menys llanudes del tipus *S. incana* L., com féu WILLKOMM en subordinar a l'espècie lineana la de PERSON.

Una altra espècie que hem de subordinar a la *S. incana* L. és la *S. Guyoniana* Boiss. Reut., d'Oran. Ni pel toment dens que cobreix ses tiges i fulles, ni per les corolles rosades, ni per les fulles amples, pot ésser mantinguda independent. Com hem vist, aquests caràcters hom els troba més o menys acusats en la planta de Quesa. Però, encara el fet de presentar la *S. Guyoniana* una var. *angustifolia* Deb., acaba de facilitar la unió al tipus específic linneà.

Així mateix succeeix amb la *S. glauca* Cav., d'Oriola, també de flors rosades, però distinta de la *S. sericea* Pers., de Quesa, i de la *S. Guyoniana* Boiss. Reut., d'Oran, per les fulles estretes i per ésser glabra. No la podem sostenir com espècie independent perquè la var. *edetana* Pau de la serra de Chiva, enllaça la *S. incana* L. típica amb la *S. glauca* Cav.

Pel fet de la localització molt acusada de totes aquestes varietats de flors rosades de la *S. incana* L., i pel fet de viure totes relativament pròximes al litoral, sembla que es tracta dels representants més antics d'un tipus terciari, del qual derivarien immediatament. Tal vegada de la mateixa soca s'ha engendrat la *S. stachyoides* Willk., de caient arcaic i amb certes afinitats orientals, que relliga les espècies de la secció *E m p e d o c l e a* amb aquestes *Sideritis* de la subsecció *G y m n o c a r p a e*, principalment amb les varietats *Guyoniana* d'Oran, i *sericea* de Quesa. La *S. stachyoides*, molt més localitzada encara que aquestes altres, és una espècie montana i rupícola, per nosaltres representant paleogen d'aquesta soca mediterrània terciària origen de tot el grup aquest de flors rosades.

Al centre de la Península hi tenim el tipus de la *Sid. incana* de LINNÉ. Presenta com a caràcter sortint les corolles molt grans. A

Torrelaguna, Carles Vicioso hi collí una forma curiosa per tenir les dents de les bràcties molt profundes, i tant aquestes com les de.s calzes espinoses; l'anomenem subvar. *spinulosa*. Més cap a mitjorn, a les terres de Múrcia sobretot, cap a Almansa, Alcaraz, etcètera, fins a València, hi ha un seguit de formes que tenen totes la corolla menor que les del centre, i d'un groc de llimona o de sofre, molt més pàl·lides que aquelles; aquestes constitueixen una subvarietat que anomenem *intermedia*. Tant unes com altres presenten sovint formes de fulles molt breus; quan viuen acimades, les formes jugücoles són de molt pocs verticillastres, i més llanudes, com hem vist sobretot en exemplars del cim de la Serra d'Almenara, a Múrcia.

Cap a occident, a les serres de Ronda, s'hi fa la var. *occidentalis* F. Q., curiosa forma extrema, que té les fulles inferiors grans, espatulades, lleugerament dentato-fistonades i ondulades al marge, profundament assolcades pel dessobre i verdes; pel dessota són lleugerament tomentoses amb tres nervis prominents anastomosats; la inflorescència té fins a 10 verticillastres, aproximats o subimbricats, amb sis o més flors cada un. Es una varietat d'aspecte singular, que podria correspondre a la que hom diu que herboritzà el senyor PEREZ LARA a la Serra de l'Endrinal, prop de Benaócaz, si no fos que la nostra s'aparta extraordinàriament de la *S. stachyiodes* Willk. (Cf. PEREZ LARA, *Flora Gaditana, addenda et emendanda*, pàg. 47). Per altra banda, aquesta var. *occidentalis* té formes que per les fulles inferiors s'acosten a la *S. Guyoniana* Boiss. et Reut., d'Oran.

Per tot el que hem esmentat proposem dividir el tipus linneà *S. incana* d'aquesta manera:

a typica F. Q.; *S. incana* L. var. *grandiflora* F. Q., *in herb.*—*Verticillastra* 2-5, *distántia*; *bracteae pinnatifidae*, *parte superiore integra*; *calyx campanulatus*, 5 mm. long., *dentibus triangularibus tubo multo brevioribus*, *spinulosis*; *corolla grandis*, *intense lutea*,

tubo 4-5 mm., labio superiore spathulato-truncato vel emarginato 6-7 mm., inferiore 5-6 longo. Caules, basi excepta, paulo tomentosi, junioribus dense albo lanatis. Hab. in Iberia centrale: Gumiel de Izan (leg. Fl. MARTIN), Sierra Ministra (Soria), etc.

subvar. *spinulosa*—A praecedente dentibus bractearum calycum-que spinulosis, differt. Hab. pr. Torrelaguna, leg. VICIOSO.

subvar. *intermedia*—A forma typica, corollis citrinis, minoribus, differt. Longe disseminata in Hispania australiore: in Regno Murcico, pr. Almansa, Alcaraz, etc.; Valentia: in montibus Ayorae, Biar, etc.; in Regno Granatense, divulgata in montibus.

β *occidentalis* F. Q.—Folia inferiora spathulata, magna, parte superiore leviter dentato-crenulata, margine subundulata; verticillastra 5-10, dense approximata, subimbricata. Hab. in montibus Regni Granatensis occidentalis, Serranía de Ronda, dictis, l. Los Arenalejos, La Torrecilla, Peñón de Ronda, etc., ubi GROS legit.

γ *angustifolia* (Deb.) F. Q.; *S. Guyoniana* Boiss. Reut var. *angustifolia* Debeaux.—Oran.

Guyoniana (Boiss. Reut.) Pau, in herb.; *S. Guyoniana* Boiss. Reut., *P u g.*, p. 98.—Djebel Santo, etc.

ε *sericea* (Pers.) Willk., part., *Prodr.*, II, p. 458.—Quesa et alibi in Regno Valentino.

ζ *edetana* Pau, in herb. et ad amicos; *S. incana* L. var., Cav. herb.—Elata, virgata, foliis qualibusque glabrescentibus, corollis roseis. Hab. in montibus Sierra de Chiva dictis, in Regno Valentino.

η *glauca* (Cav.) Pau, in herbario et in litt.; *S. glauca* Cav.—Oriola, in rupestribus.

SUBSECTIO CARPOSTEGIATAE, nova.

Cum carpostegio. Foliis integris, vel frequenter plus minusve dentatis. Bracteis calycibus brevioribus vel longioribus, incisedentatis, dentibus spinescentibus. Floribus luteis vel ochroleucis.

Plantae subglabrae, pubescentes, vel sublanatae, frequenter fragrantissimae vel graevolentes.

Sideritis leucantha Cav.,

Icones, IV, p. 2, tab. 304 (1797).

La *Sideritis leucantha* la cita CAVANILLES del Coll de Sant Antoni, entre Bocairent i Banyeres. En aquesta localitat ja hem dit en altre lloc que no hi hem pogut descobrir aquesta espècie, i en les excursions de 1923 tampoc l'havem vist a Villena, Biar, Castalla, Ibi, Tibi, Alcoy, etc., termes d'aquella rodalia. Un examen atent, en canvi, dels exemplars de La Nucia, Altea, Alfaç del Pi i mont Cabessó, ens ha demostrat que són tots ells diversos del tipus de CAVANILLES que porta realment la indicació d'ésser collit al Coll de Sant Antoni. En canvi aquest exemplar autèntic de CAVANILLES, té tota la semblança amb els d'Oriola, del mont Urchillo, i amb els de Fuensanta (Múrcia) herboritzats per GUIRAO (ap. BOURGEOU, 1855). Com sigui que CAVANILLES herboritzà en aquestes localitats pròximes a Oriola, bé podria ésser que una confusió seva li fés dir que havia collit la seva *leucantha* en les proximitats de Banyeres, essent la planta de molt més al sud. Sigui com sigui, a l'exemplar del seu herbari i a la seva descripció ens haurem d'aten-

dre per a conèixer concretament la seva espècie. Heu-vos aquí la descripció feta amb l'exemplar autèntic:

Planta sufruticosa, amb ramells de 10-15 cent., pubescents-tomentosos, de pèls curts i ajaguts, cintiformes. Fulles trasovato-lanceolades, atenuades a la base, de 7-7'5 mm., per 2 a la part més ampla, enteres, o amb 1-2 dents obtuses a cada marge, mucronato-aristades a l'apex, pubescents al revers i subglabres a l'anvers; verticillastres distants, en nombre de 4-6 en cada ramell, amb les bràcties dos terços dels calzes, de uns 3'5 mm., ovato-reniformes, mucronato-aristades, amb la dent terminal gran, i tres per banda a la base; calzes de 5 mm., amb dents triangulars, aristades, de 2 mm., subiguals, i carpostegi curt, molt poc aparent a la gorja del calze; corolles petites, una mica més llargues que el calze, amb el llavi superior depassant a penes l'inferior. La figura de les fulles de l'estampa de CAVANILLES és molt desencertada; la de les bràcties no correspon a la forma de les de l'exemplar de l'herbari.

La *S. leucantha* Cav., *sensu lato*, viu al migjorn de la Península, en comarques pròximes al litoral, fins a Tobarra, com a localitat la més interior. Presenta les varietats següents:

α *typica* F. Q.—Amb els caràcters de la descripció donada més amunt. Monte Urchillo, prop d'Oriola, junt amb una forma *latiorifolia*; Sierra de la Fuensanta, prop de Múrcia (GUIRAO!).

β *Tragoriganum* (Lag.) F. Q.; *S. Tragoriganum* Lag., *Gen. et Sp.*, p. 18.—*Hab. in Regno Valentino: pr. Tibi* (Lag.); Altea, La Nucia, Alfaç del Pi,... (F. Q.).

γ *meridionalis* F. Q.—*Quasi media inter speciem typicam et varietatem incanam; a priore ramis dense lanato-tomentosis, foliis majoribus, verticillastris numerosioribus, differt; a var. incana foliis latioribus, dentatis; tomento breviori; abhorret. Hab. in Regno Granatense orientale, pr. La Herradura, 1. Cerro Alto dicto, ubi GROS legit.*

δ *incana* (Willk.) F. Q.; *S. linearifolia var. incana* Willk.,

Enumeratio, n.º 170 (1850); *S. leucantha* var. *paucidentata* Willk., *Botanische Zeitung*, 1859, p. 289 (*part.*)—Fulles lanceolato-linears o linears, agudes i mucronades, o agudíssimes i aristades, enteres; verticillastres nombrosos, amb bràcties i calzes majors que en el tipus; amb toment abundant a la part superior de la tija i principalment a la inflorescència. Habita a les planes i fal·des de les muntanyes de l'interior, a l'Andalusia oriental: entre Las Vertientes i el Chirivel (WILLK.), Chirivel (GROS), Vélez-Blanco (GROS), freqüent per tot arreu cap a Maria i Vélez-Rubio, segons GROS. Varia per les fulles ampletes o estretíssimes, sempre enteres o subintegres.

ε *Bourgaeana* (Boiss. Reut.) F. Q.; *S. Bourgaeana* Boiss. Reut., ap. Boissier, *Diagn. pl. or.*, IV, p. 34; *S. leucantha* var. *paucidentata* Willk., *part.*, *Prodr. Fl. hisp.*, II p. 457 (1870); *S. biflora* Porta et Rigo, *Veg. it. iber.* p. 59 (1891).—Difereix del tipus per les fulles més estretes i més agudes, per les bràcties curtes i també més estretes; per les corol·les amb el llavi inferior groc molt pàllid, el lòbul central major i els laterals més amplets i més arrodonits a l'apex. Flors constantment dues en cada verticillastre; planta menys robusta, de talla menor, pròpia de les terres àrides del regne de Granada en sa part oriental i de Múrcia: Hellin, Tobarra, entre Tabernas i Sorbas.

De cap manera pot ésser separada de la *S. leucantha* Cav. amb tot i l'aspecte ben divers i propi de la planta silvestre. El cultiu dóna tipus de parentiu claríssim i pròxim.

ζ *intermedia* F. Q.—*Sid. pusilla* var. *salina vel almeriense vergens*. *Ulterius observanda!* *Hab. pr. Overa, in Regno Granatense orientale.*

Difereix de la var. *meridionalis* per les fulles curtes i subobtuses, amb 2-3 dents cap a l'apex, bràcties més amples, dentades en tot l'encontorn amb la dent terminal poc més gran que les laterals; toment molt més clar, les fulles gairebé glabres pel dessobre, etc.

Sideritis Tragoriganum* Lag.,Gen. et Sp.*, p. 18 (1816)*(S. leucantha* Cav. var. *Tragoriganum* (Lag.) F. Q.)

Una de les *Sideritis* més obscures de la flora peninsular, i la única realment litigiosa de totes les descrites per LAGASCA, és la *S. Tragoriganum* de la seva obra *Genera et Species*, n.º 232. Per a BENTHAM, en *Labiatarum genera et species*, p. 581 (1832-36) és una bona espècie que enumera entre les *S. virgata* Desf. i *S. incana* L., citant-la de Múrcia i València, seguint a LAGASCA, i de Creta amb referència a SIEBER. Per al mateix autor, en el *Prodromus* de DE CANDOLLE, vol. XII (1848), no és més que una varietat (var. *Tragoriganum*) de la *S. incana* L., que ens dóna de les mateixes localitats citades anteriorment. WILLKOMM, en *Bemerkungen über kritische Pflanzen der Mediterranflora* (Botanische Zeitung, 17 Jahrg. n.º 34; 1859), accepta l'opinió de BENTHAM publicada en el segon dels treballs citats, subordinant la *S. Tragoriganum* a la *S. incana*, com varietat d'aquesta, i declarant no conèixer aquesta planta, que refereix a la *S. incana* per la descripció de LAGASCA. En el vol. II del *Prodromus Florae hispanice*, p. 458 (1870), es ratifica en sa apreciació primera, afegint, però, aquesta: "Observ. Sid. *Tragoriganum* Lag. a cl. BENTH. ad *S. incanam ductam non vidi. Icon Clusiana a Lag. citata in S. incanae formas aegre quadrat et multo melius formae cuidam humili S. pungentis Bth. in regno Valentino pariter crescenti correspondet. Quare suspicor, plantam Clusianam ideoque speciem etiam Lagascanam ad S. pungentem referendas esse. Quam quaestionem botanicis hispanicis, quibus specimina originalia Lagascanam comparare liceat, discernendum relinquimus."*

No compartim l'opinió de WILLKOMM. El dibuix de CLUSIUS és de *S. angustifolia* Lag.; la *S. pungens* Benth., de

"fulles linears, agudíssimes, enteres i glabres", resulta violent d'assimilar-la a la *S. Tragoriganum*, "subincana, de fulles amples cap a l'apex, obtusetes i subdentades". ROUY, en son treball *Excursions botaniques en Espagne* (Bulletin de la Soc. Bot. de France, 1882, p. 126), prenent peu de l'observació de WILLKOMM, refereix la *S. Tragoriganum* a la *S. pungens* Benth., com varietat d'aquesta (cosa desproveïda de tota raó, car si tinguessin aquesta afinitat la *S. pungens* Benth., de 1832-36, hauria d'ésser varietat de la *S. Tragoriganum* Lag., de 1816), (1) i WILLKOMM en el *Supplementum Fl. hisp.*, p. 156, accepta el fet consumat de ROUY, sense discussió. PAU, en *Ligeras indicaciones sobre las plantas colectadas en España* (años 1890-91) por los Sres. Porta y Rigo (Actas de la Soc. Esp. de H. N., vol. XXI, p. 3; 1892) assimila la *S. biflora* Porta et Rigo (igual a la *S. Bourgaeana* Boiss. et Reut.; nom anterior), a la *S. Tragoriganum* Lag. var. *verticillis distinctis*; el propi PAU, en *Materiales para la Flora Valenciana*, pàg. 27 (1905), diu que potser aquesta *S. Tragoriganum* Lag. és igual a la *S. angustifolia* var. *parviflora* Willk., i ho afirma rotundament en *Una visita a los montes de Ayora* (Butl. de la Inst. Cat. d'H. N., 1907, p. 92), i en *Una correría botànica* (Bol. de la Soc. ibèrica de C. N., 1919, p. 55), quan diu: "Herborizo saliendo de Uldecona otra especie nueva para la región catalana... Me refiero a la *S. Tragoriganum* Lag. que el difunto WILLKOMM me determinó como su var. *parviflora* de la *S. angustifolia*."

En resum, la *Sideritis Tragoriganum* Lag. ha estat interpretada així:

Sideritis Tragoriganum Lag., *Gen. et Sp.*, p. 18 (1816).

S. Tragoriganum Lag. (BENTHAM, 1832-36).

(1) La *S. pungens* Benth. ha estat donada com a sinònima de la *S. linearifolia* Lamck., i tal vegada és així.

- S. incana* var. *Tragoriganum* (BENTH., 1848).
S. incana var. *Tragoriganum* (WILLKOMM, 1859).
S. incana var. *Tragoriganum* (WILLK., 1870).
S. pungens var. *Tragoriganum* (ROUY, 1882).
S. biflora Porta et Rigo (PAU, 1892).
S. pungens var. *Tragoriganum* (WILLK., 1893).
S. angustifolia var. *parviflora* Willk., (PAU, 1907-1919).

Davant de tanta incertitud i de tan contradictòries opinions, teniem gran interès de conèixer el tipus de LAGASCA en els herbaris del Jardí Botànic de Madrid. Per desgràcia, però, en aquells herbaris hi falta la planta de LAGASCA, procedent de Tibi, en el regne de València, on segons el propi autor creix la seva espècie. El tipus va perdre's sens dubte amb la desaparició de l'herbari LAGASCA a començaments del segle passat.

En els herbaris del Jardí de Madrid, però, hi ha uns quants plecs que porten la indicació de correspondre a la *S. Tragoriganum* Lag. Un d'ells, sense indicar localitat de la planta que acompanya, duu aquestes indicacions: "123. *Sideritis hyssopifolia*? An *Sid. quae sub num. 119, 20, 21, 22, et 23 sunt una et eadem, aut saltem tantum variet. ejusdem planta*". I després, més avall, en la mateixa etiqueta: "*Tragoriganum Clusii, Lobel Ic. 494, bona*". L'exemplar únic d'aquest plec no permet apreciar amb exactitud a quina espècie de *Sideritis* podria ésser referit, perquè és bon tros defectuós. Sembla procedir dels cultius del Jardí Botànic de Madrid, i a l'espècie que més s'assembla és a la *S. hyssopifolia* L. o a un híbrid d'aquesta i la *S. linearifolia* Lamk. No creiem que es pugui pensar en una assimilació d'aquest exemplar a la veritable *S. Tragoriganum* Lag., perquè mostra ses fulles linears o lanceolato-linears, enteres, les tiges finament pubescents, les bràcties aovades i cuneiformes, mentre la *S. Tragoriganum* Lag. ha de tenir les fulles linears, eixamplades cap a l'àpex, subdentades, les tiges subincanes, i les bràcties cordiformes. Els núms. 119 a 123 de què parla l'etiqueta de

LAGASCA no els havem vist en els herbaris del Jardí de Madrid, però sí els 114, 117 i 118, que són tots ells del Puerto de Palombera, prop de Cabuèrniga, i duen escrita de LAGASCA, segons sembla, la indicació de pertànyer a una "*Sideritis* sp. nov. ad *Sid. scordioidem accedit*". Es molt probable que tant aquests tres números 114, 117, i 118, com els compresos entre els 119 i 123, procedeixin de l'excursió que en 1803 realitzà LAGASCA a les províncies del nord d'Espanya.

Altres tres plecs dels mateixos herbaris del Jardí de Madrid contenen plantes molt semblants i també visiblement cultivades, probablement procedents de llavors de la núm. 214, abans esmentada, que és *S. hyssopifolia* L. var. *brachycalyx* (Pau) F. Q., o de formes veïnes originàries del Puerto de Palombera. Dos d'aquests tres plecs porten varies etiquetes cada un i el tercer una sola; aquesta darrera duu la indicació de correspondre a la *S. Tragoriganum*, cultivada al Jardí de Madrid l'any 1801, i aquelles altres concretant que es tracta de la var. α cultivada en 1816, unes d'elles, i altres, determinant els exemplars que acompanyen com *S. scordioides* var. Cap d'aquests exemplars, tampoc, correspon al tipus LAGASCA.

Un altre plec porta aquesta indicació: "*Sideritis Tragoriganum. Barnades.*" I en la mateixa etiqueta, amb un altre caràcter de lletra i amb una altra tinta: "*Cartagena*". La planta està unida a l'etiqueta per un trau. Es tracta d'una forma de la *S. leucantha* Cav., més vellosa que el tipus en la inflorescència, i amb els verticil·lastres majors. Iguals a aquest exemplar són altres tres d'un plec, l'etiqueta del qual no dona altres detalls que el genèric de tractar-se d'una *Sideritis*.

En un plec de l'Herbari CLEMENTE hi ha una etiqueta que diu: "*S. hyssopifolia ? Lag. d. S. Tragoriganum Lag. varietas.*" Es tracta d'un exemplar de *S. angustifolia* Lag., sense procedència.

Finalment, existeix un plec en els herbaris del Jardí de Madrid, que conté un exemplar de *Sideritis hirsuta* L. i una altra espècie que pot ésser referida a la *S. angustifolia* Lag.; l'etiqueta cor-

respon a l'exemplar de *S. hirsuta* L., ben determinat, i procedent de Cerro Negro, vora Madrid. L'altre exemplar no sabem on fou herboritzat, perquè la *S. angustifolia* Lag. no arriba al centre d'Espanya; és molt curiós, per tenir les fulles amplexes i dentades, les de l'últim parell ovato-lanceolades i serrades, com un trànsit a les bràcties inferiors.

Hem detallat tot el què en els herbaris del Jardí de Madrid ha d'ésser tingut en compte en tractar d'inquirir el tipus de LAGASCA de la seva *Sideritis Tragoriganum*. Cap dels exemplars d'aquells herbaris pot ésser tingut com a tal; alguns que porten la indicació de pertànyer a aquesta espècie per no convenir sos caràcters als de la descripció lagascana; d'altres perquè no en sabem la procedència exacta, ni duen la determinació de LAGASCA. Amb tot, però, establirem, fent totes les salvetats del cas, que l'exemplar que porta la determinació de *Sideritis Tragoriganum*, la procedència de Cartagena, i el nom de BARNADES, com a collector o donador, podria ésser realment de la veritable *S. Tragoriganum* de LAGASCA. En primer lloc, perquè la descripció princeps convé al dit exemplar, car ja havem indicat que pertany a la *Sideritis leucantha* Cav. *sensu amplo*; en segon terme, perquè LAGASCA va tenir molt en compte les plantes de CAVANILLES en descriure les seves espècies, i així, indica per a la *Sideritis serrata* el sinònim "*Sid. spinosa* Cav. herb.", i per a la *S. Tragoriganum* el de "*S. Tragoriganum Elenchus Horti Reg. Matr., ann. 1803*", llista de plantes del Jardí feta en vida de CAVANILLES, i de CAVANILLES sembla ésser la lletra de l'etiqueta d'aquesta planta, excepte la de la procedència; en darrer lloc, perquè la localitat de Cartagena és acceptable per a procedència d'una espècie que segons LAGASCA viu a més de Tibi, als regnes de València i Múrcia, en general. Sembla, doncs, que LAGASCA en descriure la *S. Tragoriganum* va tenir a la vista una forma de la *S. leucantha* Cav., no solament per creure nosaltres que conegué aquesta planta de Cartagena de l'Herbari CAVANI-

LLES, colectada o donada per BARNADES, sinó per convenir els caràcters de l'exemplar amb els que són propis de la *S. Tragoriganum*. Veiem-ho.

Analitzant la frase de LAGASCA, ens trobem amb el caràcter de planta subincana, que assigna a la *S. Tragoriganum*, caràcter que féu pendre a BENTHAM per varietat de la *S. incana* L. el tipus de LAGASCA; aquest caràcter el tenen distintes formes de la *S. leucantha*, la mateixa planta de Cartagena de BARNADES, i fins a cert punt el tipus mateix de la *S. leucantha* Cav. Les fulles de la *S. Tragoriganum* són, segons LAGASCA, "*linearibus, extrorsum latioribus, subdentatis, obtusiusculis, mucronatis*". Ja digué PAU que la frase "*extrorsum latioribus*" havíem d'interpretar-la com si expressés "eixamplades cap a l'extrem"; certament és així, perquè el propi LAGASCA aplica la mateixa designació a les fulles de la *S. spinosa*, que són realment eixamplades vers l'àpex. I aquest caràcter tenen també les de la *S. leucantha*, i en algunes formes són dentades o subdentades, obtuses i mucronades. Els demés caràcters assignats a l'espècie de LAGASCA si bé no poden servir per a definir clarament una *Sideritis*, de cap manera contradiuen la possibilitat de referir-la a una forma de la *S. leucantha* Cav. El fet d'aclarir LAGASCA la posició de la seva espècie indicant la manera de distingir-la de les *S. angustifolia* Lag. i *S. linearifolia* Lamk., i situant-la entre ambdues; el fet, evident, de conèixer LAGASCA la *S. leucantha* Cav. i l'estampa que ens donà son autor en els *Icones*, de fulles exageradament eixamplades, demostren per altra banda que el tipus de LAGASCA pogué ésser molt bé una *S. leucantha* de fulles linears i subdentades (caràcter de les de la *S. angustifolia*), però eixamplades vers l'àpex, obtusetes i mucronades (caràcter de les de la *S. leucantha*).

Quedava un recurs per tal d'aclarir aquest punt: el de fer un viatge a Tibi per a estudiar *in situ* la *S. Tragoriganum*, referida per

LAGASCA a aquest lloc concret. Els primers dies de juny de 1919 realitzàrem una excursió a aquell poblet de València, sortint de Xixona per la carretera. Prop de Tibi herboritzàrem abundantment la *S. angustifolia* Lag. i formes afins, però de cap manera veiérem res que pogués ésser referit a la *S. Tragoriganum* Lag. L'any passat tornàrem a Tibi, aquesta vegada des de Castalla, i férem una ascensió al Maigmó, amb resultat negatiu també. Si aquests fracassos no proven que a Tibi falti la planta de LAGASCA, indiquen, almenys, que no és planta abundant en aquella rodalia, on creix copiosa, per contra, la *S. angustifolia* Lag. i formes pròximes a aquest tipus.

Probablement la *S. Tragoriganum* Lag. la trobaríem al S. E. de Tibi, posat que al Mont Cabessó, a Alfaç del Pi, a Altea, i entre Callosa i La Nucia, hi hem herboritzat nosaltres l'any passat formes molt curioses de la *S. leucantha* Cav. que tenim per *S. Tragoriganum* Lag. Aquestes plantes alacantines s'aparten de la *S. leucantha* típica de l'Herbari de CAVANILLES per ses tiges rectes i rígides, semblants a les de la *S. angustifolia* Lag., i més tomentoses, sobre tot a la inflorescència, amb les fulles estretes, enteres o subdentades i mucronades.

Per tot l'exposat creiem el millor conservar el nom de *S. Tragoriganum* a la varietat alacantina de la *S. leucantha* Cav., que hom troba cap al litoral, des de prop de Xixona fins a Altea, i que és molt probablement la que LAGASCA descobrí a Tibi.

De tots els botànics que han tractat de la *S. Tragoriganum*, fou PAU qui més s'acostà a nostra manera de veure-la en assimilar-la a la *S. biflora* Porta et Rigo, que no és altra cosa que una varietat més de la *S. leucantha* Cav. (var. *Bourgaeana* (Boiss. Reut.) F. Q.). No creiem que sigui aquesta la veritable *S. Tragoriganum* Lag. perquè té les fulles estretíssimes i generalment enteres, i no havia de passar desapercebut a LAGASCA el caràcter dels verticillastres

biflors. L'autor més distanciat de nostra manera de veure el problema fou BENTHAM, en referir-la a la *S. incana* L. El fet d'haver-la citada a Creta aquest autor, ja va aclarir-lo BOISSIER després de revisar l'herbari del propi BENTHAM, on veié que totes les suposades *S. Tragoriganum* Lag. eren *S. incana* L., alguna de les quals per error, referí a Creta (1).

No ens hem volgut referir a les figures que cita LAGASCA, de CLUSIUS i LOBEL, perquè, defectuoses com són, el mateix poden representar la *S. Tragoriganum* que la *S. angustifolia* Lag.

× *Sideritis Grosii* hybr. nov.

(× *S. incana* L. × *S. leucantha* Cav.)

Aquesta *Sideritis* híbrida fou herboritzada l'any 1921 al regne de Granada oriental; la descobrí casualment el recollector del Museu N'Enric GROS, a qui dediquem la nova forma. L'híbrid fou trobat entre mig d'unes mates de *S. incana* L., essent una mica apartades les *S. leucantha* Cav. var. *incana* (Willk.) F. Q.; per tant, és molt probable que aquesta darrera hagi intervingut amb el pòlen i la *S. incana* L. sigui la mare. Aquest híbrid correspon a la fórmula següent:

α *typica* = × *S. incana* L. × *S. leucantha* Cav. var. *incana* (Willk.) F. Q.—A *Sideritide incana foliis mucronatis, verticillastris majoribus, numerosioribusque, bracteis magis et profunde dentato-spinosis, majoribus, calycibus cum carpostegio, corollae ochroleucae, labio superiore ad apicem usque pubescente, differt.*

A *Sid. leucantha* var. *incana foliis obtusiusculis, bracteis minus dentatis, minoribusque, carpostegio depauperato e pilis mollibus composito, corollae labio superiore elongato ad apicem usque pauce molleque villosa, discrepat.*

(1) Cf. BOISSIER: Flora orient., IV, p. 714.

Hab. in Regno Granatense: inter Maria et la Puebla de don Fadrique, 1. "Cortijos Nuevos" dicto, ubi cel. GROS, d. 24 junii 1921, legit.

Fàcil de reconèixer com a híbrida per les bràcties menys dentades que en la *S. leucantha var. incana*, i més petites, majors, però, que en la *S. incana*; per les fulles obtusetes, per la influència d'aquesta darrera, però mucronades com en la *S. leucantha var. incana*; per les corolles amb el llavi superior semblant al de les flors de *S. incana*, és a dir, molt més llarg que l'inferior i no gairebé igual a ell com el de l'altra espècie, pelut fins prop de l'àpex, però amb pèl moix com el de la *S. incana*; pel calze amb carpostegi, però de pèls més escassos i fins que en la *S. leucantha var. incana*.

Sideritis pusilla (Lge.) Pau,

Bull. de l'Acad. Geogr. Bot., 1906, p. 77; *sensu amplo*.

Joan LANGE, va descriure en son *Pugillus plantarum*, fascicle III, p. 184 (1863) una varietat d'Almeria de la *Sideritis scordioides*, amb el nom de var. *pusilla* Lge. LANGE creié que es tractava, probablement, de la mateixa planta que havia descrit molt abans WILLDENOW amb la denominació de *S. crispata* Willd., creient-la de Gibraltar. WILLKOMM, que segons sembla no veié la planta de LANGE, acceptà en el *Prodromus Florae hisp.*, vol. II, p. 455, el criteri d'aquell autor, consignant després de la var. *Cavanillesii* de la *S. scordioides* la de LANGE, i afegint: "*Videtur status abnormis variet. praecedentis*". Tant LANGE com WILLKOMM foren suggestionats pel fet de creure a Gibraltar la *Sideritis* de WILLDENOW. LANGE, fiat de l'opinió de WILLKOMM emesa en la *Botanische Zeitung* l'any 1859; i WILLKOMM, fiat de l'etiqueta que acompanya la planta autèntica de WILLDENOW en son herbari. En altre lloc donem el nostre pa-

rer sobre la *Sideritis* que hom suposava de Gibraltar. Aquí ens bastarà dir que la *Sideritis crispata* Willd. és igual a la *S. Cavanillesii* Lag. i que no viu a Gibraltar. La *S. scordioides* L., representada per la varietat *chamaedryfolia* de CAVANILLES, no baixa més avall del regne de València.

Això establert, hom comprendrà fàcilment, que les preteses afinitats de la var. *pusilla* Lge. amb la var. *crispata* Willd. o *Cavanillesii* Lag., no existeixen en realitat. I, com, per altra banda, creiem aquesta planta prou diferent de les *S. leucantha* Cav. i *S. hirsuta* L., amb les quals la lliga un cert parentiu, per a veure-la digna de la seva independència específica, acceptem el parer de PAU, que la proposà amb categoria d'espècie en el Bulletin de l'Académie de Géographie botanique, 1906, p. 77.

L'estudi de gran nombre d'exemplars procedents de prop d'Almeria uns, i molts d'altres de les costes de Màlaga i Granada, fins a les de Múrcia, així com de l'interior, ens ha demostrat que la *S. pusilla* és una forma de llocs extremadament secs, d'un tipus que es mou amplemment dins uns certs límits, situat sistemàticament entre les *S. leucantha* Cav., *S. hirsuta* L. i *S. scordioides* L. L'any 1921, que fou un dels més plujosos que recorda la gent del país, el recolector d'aquest Museu l'Enric GROS, herboritzà tocant a Almeria formes luxuriantes de la *S. pusilla*, molt semblants a les de la costa de Màlaga que constitueixen la var. *granatensis* (Pau) F. Q.; en canvi no trobà ni un sol exemplar de la varietat de LANGE considerada en sentit estricte. L'any passat, per contra, que no alcançà les característiques del 1921, ell mateix ens portà unes mostres amb caràcters ben precisos de *S. almeriensis* (*sensu stricto*) del Barranc del Caballar, d'Almeria.

Les formes que proposem d'incloure en el tipus *S. pusilla* (Lge.) Pau, són les següents:

a typica F. Q.; *S. pusilla* (Lge.) Pau, *sensu stricto*; *S. scordioides* var. *pusilla* Lge.; *S. leucantha* var. *pusilla* Pau, *in herb.*—Hab. prope Almeriam, in aridis.

β granatensis (Pau) F. Q.; *S. hirsuta* var. *granatensis* Pau, *Contr. al est. de la fl. de Granada*, in *Treballs de la Inst. Cat. d'H. N.*, 1916, p. 223.—*Habitu Sideritide hirsuta, a qua differt caulibus magis suffruticosis albo-tomentosis, pilis longis patentibus cum alteris brevibus mixtis; foliis spathulatis pagina superiore glabrescente, dentibus acutis supremo laterales subaequante; calycis segmentis tubo brevioribus; corolla alba, brevior, labiis aequalibus, superiore integro; verticillastris numerosis, remotis; nuculis duplo minoribus. Media inter leucantham et hirsutam. Hab. in collibus Regni Granatensis, non procul a mare: Frigiliana, Nerja, Maro, la Herradura. Nijar (fma. longispina), etc.*

WILLKOMM, així com PAU, la prengué per *S. hirsuta* (Cf. *Botanische Zeitung*). Difereix pels caracters esmentats d'ésser més llenyosa a la base, amb tiges rectes i rígides, dents foliars més agudes i breument aristades a l'àpex, verticillastres molt nombrosos, calzes petits, corolles blanques amb el llavi superior a penes més llarg que l'inferior, aquenis la meitat més petits, etc. De la *S. pusilla* típica difereix per sa talla elevada, pels verticillastres més nombrosos, per les bràcties majors, etc.

γ littoralis F. Q.—*Foliis majoribus longe cuneatis, truncatis; bracteis calyces subaequantibus vel iis paulo brevioribus, profunde dentato-aristatis, 1 cent. longis. Hab. in regno Granatense littorale: Almuñecar, Roquetas.*

δ almeriensis (Pau) F. Q.; *S. almeriensis* Pau, *Bol. Soc. Arag. de H. N.*, 1908, p. 78; *S. hirsuta* var. *almeriensis* Pau, *Contr. fl. Gran.*, núm. 190 (1916).—Tiges elevades i gràcils, menys tomentoses que en la var. *granatensis*, sobretot en sa part inferior, fulles llargament atenuades en peciol, verticillastres nombrosos i distants. Viu a la Serra de Gador, prop de Gador (PAU, 25-V-1902); Cuesta Marin, a l'esquerra de la Rambla Catala, 900 m. alt. (GROS, 16-VII-1922).

ε osteoxyla (Pau) F. Q.; *S. almeriensis* var. *osteoxyla* Pau, *Bol. Soc. Arag. H. N.*, 1908, p. 79.—Afí de les varietats *granatensis*

i *littoralis* és notable per les tiges subglabres a la base i de color d'os, netament quadrangulars, amb les columnes colenquimàtiques molt sobresortints i clarament visibles per la glabrescència sobre-dita; més amunt la tija és alternativament hirsuta i subglabra per cares oposades, els pèls curts, rasos; en la part superior i en l'inflorescència és hirsuta regularment, tot al seu entorn, com en les varietats *granatensis* i *littoralis*. Planta robusta, de múltiples verticillastres, amb fulles subglabres. Per les seves formes microfiles i de bràcties curtes s'acosta també a la var. *pusilla*. Viu al Cap de Gata, al Cerro de la Torre.

ζ *gracillima* F. Q.—*Foliis parvis, limbo subrotundo, superficialiter dentato, dentibus obtusis, muticis; verticillastris remotis, numerosis, minutis; bracteis subrotundis, brevissime dentatis, calycibus paulo brevioribus; calyce 4-5 mm. long., dentibus brevissimis, 1-1'5 mm. Hab. prope Nijar, l. "Cerro de los Caballos" dicto, ubi GROS, d. 5 junii 1923, legit.*

Var insigne que cal estudiar acuradament amb més exemplars dels que hem tingut ara a nostre abast, procedents d'un sol peu.

η *flavovirens* (Rouy) F. Q.; *S. leucantha* var. *flavovirens* Rouy, *Exc. bot. en Espagne en 1881 et 1882*, p. 82 (1883)— Afí de la varietat *almeriensis*, de la qual difereix pels verticillastres més distants i petits, bràcties més curtes, calzes amb les dents rígides i com les dites bràcties més consistents que en la *almeriensis*, i, en fi, per ésser més glabrescent encara a la base i molt curtament hirsuto-tomentosa a la inflorescència, amb els pèls ajaguts i retrorsos, no patents com en aquella altra. El calze té el carpostegi amb els pèls més llargs, més abundosos i rígids. Aquesta varietat cal col·locar-la al costat de la *almeriensis* i representa una insinuació cap a les formes llevantines de la *S. leucantha* Cav. El color de la planta verd-groguenc, el retrobem en altres d'aquest grup. Habita al Puerto de Lumbreras (ROUY) i prop d'allí a Los Casarejos (GROS) i a Lorca (Germà JERONI, E. C.).

♁ *salina* F. Q.—*Affinis Sideritide almeriense, sed foliis brevioribus, numerosioribusque, carnosulis, dentibus brevioribus; caulibus rigidioribus, basi minus tomentosis, differt. Hab. pr. Vera, versus flum. Almazora, in salsuginosis, cum Passerina hirsuta, Statice insignis, etc., ubi GROS, d. 17 majii 1921, legit.*

♂ *Ibanyezii* (Pau) F. Q.; *S. Ibanyezii* Pau, in Bol. Soc. Arag. de C. N. 1903, p. 67 (1903).—*Hab. pr. Cartagonovam, Mazarrón, et alibi, in aridis.*

× *carthaginensis* F. Q.; *S. hirsuta var. carthaginensis* Pau, in herb.!—*Differt a var. salina foliis latioribus, tenuioribusque, subglabris, profunde dentatis, dentibus aristatis; verticillastris grandioribus, calycibus usque 9 mm. longis; bracteis latissimis, calycibus paulo brevioribus. Hab. prope Carthagonovam (leg. JIMÉNEZ MUÑERA).*

Sideritis scordioides L.,

Sp. pl., ed. II, p. 803 (1763)

La planta típica de la Gàllia narbonesa tal vegada no arriba a Catalunya. Algunes formes tarragonines són afins d'ella. De la Península ibèrica coneixem aquestes varietats:

β *crispata* (Willd.) F. Q.; *S. crispata* Willd., *Enum.*, p. 606 (1809) *excl. loc. Gibraltar*; *S. Cavanillesii* Lag., *Gen. et Sp.*, n.º 233 (*excl. loc. valent.*), 1816; *S. scordioides* L. *var. Cavanillesii* Willk., *Bot. Zeit.*, 1859, p. 285 (*excl. loc. Valent. et Gibraltar*).

Veieu el que diem en nostre treball *Nota sobre la Sideritis crispata de Willdenow* (Boletín de la Sociedad Ibérica de Ciencias Naturales, 1924).

γ *chamaedryfolia* (Cav.) F. Q., in *Butlletí Inst. Cat.* d' H. N., 1920, p. 69; *S. chamaedryfolia* Cav., *Icones*, III, p. 1, tab. 301 (1797).

Es curiós consignar el fet que WILLKOMM, en son treball *Die*

Arten der Section Eusideritis (Botanische Zeitung; 1859, p. 273 i seg.), diu, parlant de les assimilacions que féu BENTHAM en el volum XII del *Prodromus* de DE CANDOLLE: "In der im 12ten Bande des Prodromus (1848) enthaltenen Bearbeitung derselben Familie durch denselben Verf. finden wir jene Section nur 14 Arten vertreten, indem *S. arborescens* zu *S. hirsuta*, *S. virgata* und *Tragoriganum* zu *S. incana* gezogen sind. Meine Untersuchungen der Eusideritis-Arten haben mich überzeugt, dass die Unterdrückung dieser Arten mit Ausnahme von *S. arborescens* Salzm. eine willkommen gerechte ist; nur gegen die Verbindung der *S. Cavanillesii* und *crispata* mit den *S. hirsuta* muss ich entschieden Protest einlegen. Diese drei Formen haben ebenso wenig Verwandtschaft mit der *S. hirsuta* L., als *S. subspinosa* Cav. mit *S. scordioides* L., mit welcher Art BENTHAM jene spanische Pflanze in seine beiden Bearbeitungen der Labiaten verbunden hat." I, després, en la pàgina 284, ell mateix subordina la *S. chamaedryfolia* Cav. a la *S. hirsuta* L.! El mateix criteri segueix en el *Prodromus Florae hisp.*, II, p. 454. Que la *S. chamaedryfolia* pertany al tipus *S. scordioides* L. ho posarem en clar en nostre treball esmentat del Butlletí de la Inst. Cat. d'H. N., 1920, p. 69.

♂ *glacialis* (Boiss.) F. Q.; *S. glacialis* Boiss., Bibl. Univ. Geneve, febr. 1838; *S. scordioides* var. *Boissieri* Webb, *Iter*, p. 22 (1838); *S. scordioides* var. *vestita* Boiss., *Elencus*, p. 54 (1838); *S. hyssopifolia* var. *glacialis* Pau, Bol. Soc. Arag. C. N., 1909, p. 126.

La primera, var. *crispata* (Willd.), és pròpia de les terres àrides i baixes de la conca de l'Ebre, des de Miranda a la serralada central catalana; la var. *chamaedryfolia* (Cav.) del regne de València, a la Vall de Villena, i fins a Carcaixent (PAU); la var. *glacialis* (Boiss.) de la zona alpina de les serres del regne de Granada.

× *Sideritis celtiberica* Pau,

Bol. Soc. Arag. de C. N. 1915, p. 138.

(× *S. ovata* Cav. × *S. scordioides* L.)

Es un bon híbrid que nosaltres deixàrem de consignar en la nota *Las Sideritis híbridas españolas* (Real Soc. Esp. de H. N., tomo del 50.º aniversario, 1921), per no haver tingut a nostre abast bons exemplars; els de l'Herbari PAU, que hem examinat ara de poc, no deixen dubtar gens.

Aquest híbrid, el primer que hom coneix de la *S. ovata* Cav., fou descobert pel Germà ELIES, a Santa Gadea, prop de Miranda de Ebro. La *S. scordioides* ha intervingut en ell representada per la var. *crispata* (Willd.) (*S. Cavanillesii* Lag.).

***Sideritis Jahandiezii*, sp. nov.**

Suffruticosa, 30-40 cent. alta; caules stricti, pubescentes; folia lineari-oblonga, inferiores apicem versus dilatata, omnia denticulata, obtusiuscula, mucronata, pubescentes, trinervia, pagina superiore profunde trisulcata; verticillastra approximata, in spicastro congesta, bracteis calycibus sublongioribus, apice excepto, dentato-aristatis; calyces breviter pubescentes, lobulis anguste triangulari-aristatis fere ad mediam partem usque divisi; corolla lutea, paulo exerta. Affinis Sid. serrata Lag.

Hab. in Regno Maroccano, pr. Itzer (Haute Moulouya), in aridis, ubi H. POWELL, d. 16 augt. 1923, legit. Com. E. JAHANDIEZ, cui dicata species.

× **Sideritis Paui F. Q.**,

Una excursión botànica a Sierra Ministra, p. 6.
(El Restaurador Farmacéutico, jul. 1922)

(× *S. hirsuta* L. × *S. incana* L.)

Aquest híbrid era conegut solament de Serra Ministra (Sòria) on el descobrírem pel juny de 1921. El dia 1 de juliol del propi any el trobava el Dr. SAN MIGUEL DE LA CÁMARA a Gumiel de Izan, no igual, però, al de Serra Ministra que representa el tipus. Heu-vos aquí el de Gumiel:

β latiorifolia, nova = × *S. hirsuta* L. > *S. incana* L.—*A hybrida typica foliis bracteisque latioribus; verticillastris numerosioribus, differt. Hab. pr.* Gumiel de Izan (Burgos), 1. "Cuesta del llano" dicto, inter parentes, ubi cel. M. SAN MIGUEL, d. 1 julii 1921, legit.

Sideritis hyssopifolia L.,

Sp. pl., ed. I, p. 575 (1753).

Es ben sabut el poliformisme d'aquest tipus tot al llarg de la serralada pirenenca. Sobretot a la conca superior de l'Ebre, i a la vessant cantàbrica, del nord de la Península, se'l veu originar diverses formes curioses, sense parió en altres indrets. Com conseqüència de l'estudi que hem fet de nombrosos exemplars del Pireneu i Cantàbria, proposem les següents varietats que creiem noves:

var. aranensis, nova—*Caulis erectus, elongatus, rigidus, bifariam hirsuto-tomentosus, 30 cent. alt; foliis lanceolatis, basilaribus obtusiusculis, superioribus acutis et mucronato-aristatis, a basi omnibus longe attenuatis, supra glabris, subtus canescentibus; verticillastra, in spicastro basi interrupto, elongato, disposita; bractee*

subrotundo-acuminatae, profunde dentato-aristatae, dentibus 8-9 in utroque margine, nitidae.

Hab. in Valle aranense, Pyrenaeis, l. Salardú dicto, ubi cel. GROS, d. 18-IX-1922, legit. Typus in Herb. Musei Barcinonensis.

Aquesta var. *aranensis* és afí de la *S. Vidalii* Sennen, del Capcir (Pl. d'Esp., núm. 2334), i són formes d'enllaç que aproximen les *S. hyssopifolia* L. i *S. linearifolia* Lamk.

var. longispica, nova—A var. aranensis foliis latioribus supra etiam canescentibus, omnibus acutis, superioribus mucronatis; bracteis ovatis, pubescentibus; spicastro elongato (6-8 cent.), calycibus, corollisque majoribus, differt.

Hab. in Valle aranense, loco Montgarri, ubi jul. 1908, cel. LLENAS, legit. Typus in Herb. Musei Barcinonensis.

var. bracteosa Sennen, in sched.—*Bracteis etiam superioribus integris vel unidentatis. Integrifolia, foliis lanceolatis, acutis, canescentibus. Spica densa. Propter bracteas ad Sid. Guillonii accedens.*

Hab. in Catalaunia, pr. Berga, l. Corbera dicto, in pratis, ad 1600 m. alt., ubi cel. SENNEN, legit.

La *Sideritis pyrenaica* de SENNEN, Pl. d'Esp., núm. 1827, collida entre Montgrony i Castellar de N'Huc, és igual a la seva *S. Pastoris*, distribuïda amb els núms. 2335, 2409, 2795 i 3153 de diversos llocs del Pireneu. Probablement pertanyen a la var. *incana* Benth., *Lab. et Cat. Pyr.*, de Prats de Molló (*l. clas.*).

var. brachycalyx (Pau) F. Q.; *S. brachycalyx* Pau, *Plantas críticas o nuevas* (Bol. Soc. Esp. H. N., 1921, p. 151).

Hab. a Cantàbria, prop de San Vicente de la Barquera. Existeix una forma extrema d'aquesta varietat completament glabra, i àdhuc sense carpostegi (fma. saturejifolia, nob.).

var. longiattenuata Pau, in herb.—*Praecedente affinis sed foliis basi longissime attenuatis, verticillastris laxioribus, bracteis, calycibusque hirsutis; diversa.*

Hab. in Valle Iberii, ad Cubilla, Sobrón, et Barrio, ubi cel Fr. ELIAS legit.

var. Salcedoi, nova—Longiattenuata affinis, sed foliis latioribus (usque 1 cent. latis!), apice rotundatis vel truncatis, dentibus 1-2 in utroque latere, obtusis; verticillastris in spicastro congestis; bracteis, calycibusque longe hirsutis; distat. Caules etiam hirsuti, ad inflorescentiam usque foliati.

Typus in Herb. Hortii Reg. Matr., a SALCEDO lectus, et sine loco natali servato, sed probabiliter ex montibus Cantabriae, Prov. Santander, ubi LAGASCA pr. "el Pto. de Palombera" (circa Cabuérniga) fma. latiorifolia (fol. 13 mm. latis), legit.

var. polygalifolia, nova; Sid. sp. nova, ad Sid. scordioidem accedens, ex LAGASCA, in sched. núm. 218—Praecedente affinis sed foliis apice non rotundatis, obtusiusculis, mucronatis, infra inflorescentiam capitulatam dense congestis; bracteis minutis, acutis, aristatis; abhorret.

Hab. cum praedente, l. Pto. de Palombera, c. Cabuérniga, ubi cel. LAGASCA, legit. Typus in Herb. Hortii Reg. Matrit.

× *Sideritis Sanmiguelii*, hybr. nov.

(× *S. incana* L. × *S. linearifolia* Lamk.)

Caulibus elongatis, tetragono-junciformibus, foliis acutis mucronatisque, pubescentibus; verticillastris numerosis, distinctis, approximatis; bracteis calyces subaequantibus vel iis paulo brevioribus, profunde dentato-spinosis; dentibus calycis triangularibus, longe aristatis, tubum subaequilongis; carpostegio depauperato e pilis flaccidis composito; corollae labio superiore tubum subaequante. Habitu Sid. angustifolia Lag.

A Sideritide incana praecipue caulibus foliisque pubescentibus, non lanatis; verticillastris numerosioribus, in spicastro laxo dispo-

sitis; bracteis calyces subaequilongis; dentibus calycis tubo paulo brevioribus; carpostegio perspicuo; differt.

A Sideritide linearifolia caulibus circacircum pubescentibus, non bifariam et brevissime hirtulis; foliis etiam pubescentibus, non glabris, mucronatis; verticillastris distinctis; bracteis brevioribus, calyces subaequilongis, pubescentibus; carpostegio depauperato; corollae labio superiore tubum subaequante, non brevior; abhorret.

Hab. prope Gumiel de Izan (Burgos) l. "Cuesta de Tordumbos" dicto, ubi, inter parentes, cel. M. SAN MIGUEL DE LA CÁMARA, d. 10 julii 1921, invenit.

× *Sideritis Sennenii*, hybr. nov.

(× *S. hirsuta* L. × *S. linearifolia* Lamk.)

Habitu Sideritide linearifolia sed foliis pubescentibus, dentatis, dentibus 1-2 in utroque margine, minutis, obtusisque; caulibus pilis patentibus munitis; verticillastris..... (planta juvenilis); bracteis pubescentibus.

Hab. in Aragonia aust., pr. Gallocanta, inter parentes, ubi amicus J. VALLÈS VENTURA, d. 1 julii 1921, legit.

Sideritis angustifolia Lag.,

Gen. et Sp., p. 18 (1816).

La *S. angustifolia* Lag. i la *S. linearifolia* Lamk. han estat confoses pels autors, i BOISSIER tampoc va estar encertat en referir a la *S. linearifolia* la planta de Màlaga. Tractarem d'aclarir una mica els problemes referents a aquesta espècie de LAGASCA.

En els herbaris del Jardí Botànic de Madrid tampoc hi ha el tipus de la *S. angustifolia*, ni cap planta que dugui l'etiqueta de LA-

GASCA i aquesta determinació. Un plec d'aquells herbaris amb quatre formes de *S. angustifolia* porta la determinació de CAVANILLES com *S. hyssopifolia* Lamk. Si el tipus de LAGASCA de la *S. angustifolia* s'ha perdut com el de la *S. Tragoriganum*, ni la descripció de l'autor ni les plantes del lloc clàssic concret de Canals, en el regne de València, deixen lloc a dubtes: es tracta d'una planta general al regne de València, que arriba a Catalunya pel nord, i fins al sud d'Andalusia, que CAVANILLES prengué per *Sideritis hyssopifolia*.

La *S. angustifolia* Lag. és un tipus excessivament polimorf; ses formes són tan nombroses, que a penes en veiem dues d'iguals. Les de cada localitat solen tenir qualche cosa de peculiar, una fàcies especial, però dins aquest hàbit de vegades poc precís, hom veu sovint variants molt notables i formes aberrants, o mutacions ben caracteritzades. En estudiar nosaltres gran nombre d'exemplars procedents de les exploracions de València, principalment, i en tractar de donar-los un nom per a distingir-los, hem esgotat, gairebé, la nomenclatura possible: *microstachya*, *densispica*, *laxispica*, *remotiflora*, *latibracteata*, *angustibracteata*, *obtusiusculifolia*, *divaricata*, *myriacantha*, *trichocalyx*, *serratifolia*, *incanoides*,.....

LAGASCA, en descriure aquesta espècie en son *Genera*, p. 18 (1816), no fa referència a cap sinònim binominal anterior. Cita solament la *Sideritis montana vermiculato folio* de BARRELIER, i la fig. 344, d'aquest autor. Ens sembla, però, que BARRELIER representà amb sa fig. 344, no la *S. angustifolia* Lag., sinó la *S. incana* L., o tal vegada un híbrid d'ambdues (\times *S. Viciosoi* Pau). Perquè els verticil·lastres són solament 2-3 en la dita figura i en cada rameta, i les tiges són flexuoses, les fulles obtuses, i el calze, dibuixat apart, s'assembla més als de la *S. incana* que als de la *S. angustifolia*. Aquesta planta descrita en la pàg. 27 de l'obra de BARRELIER, diuen que té les flors purpurescents, essent de color groc pàl·lid les de la *S. angustifolia*. En canvi els híbrids d'aquesta darrera amb la

S. incana var. *edetana*, de València, són realment de corolles purpurescents. La figura de BARRELIER que millor escau a la *S. angustifolia* Lag., és la del núm. 172, *Sideritis montana hyssopifolia minor*.

BENTHAM, en *Labiatarum genera et species*, descriu una *Sideritis virgata* (pàg. 580), que després en el *Supplementum*, pàg. 741, fa sinònima de la *S. angustifolia* Lamk., *Dict.*, II, p. 168; i en el *Prodromus* de DE CANDOLLE, torna a descriure una *S. angustifolia*, la paternitat de la qual atribueix també a LAMARCK. No obstant, LAMARCK en el lloc citat no descriu cap *S. angustifolia*, com ja feren notar BUBANI, en sa *Flora Pyrenaea*, I, pàg. 457-458, i PAU, en *Una visita a los montes de Ayora* (Butll. de l'Inst. Cat. d'H. N. 1907). D'aquesta confusió de BENTHAM en derivaren les de WILLKOMM en la *Botanische Zeitung*, 1859, pàgs. 282 i 290, i en el *Prodromus Fl. hisp.*, II, pàgs. 457 i 458, on insisteix a continuar una fantàstica *S. angustifolia* Lamk.; WILLKOMM descriu a més, una var. *parviflora* de la suposada espècie de LAMARCK, i crea, en canvi, una *S. Lagascana* per al veritable tipus de la *S. angustifolia* Lag.!

Aquesta *Sideritis* de què parlem, essent prou distinta de la *S. hyssopifolia* L., cal distingir-la específicament, adoptant el nom més antic de *S. angustifolia* Lag.; a aquest tipus hi hem de subordinar la forma malacitana com var. *meridionalis* F. Q. (*S. linearifolia* Boiss. *Voy.*, p. 507; *S. angustifolia* Willk., *Prod.*, II p. 457); i la var. *Lagascana* F. Q. (*S. Lagascana* Willk. *excl. loc. Lag.*, *Bot Zeit*, 1859, p. 290 et *Prodr.*, II, p. 458), amb una simple forma o subvar. *Funkiana* (Willk., l. c.), distinta solament per les bràcties allargades, superant el verticillastre.

Si la planta que acompanya la següent etiqueta de l'Herbari CAVANILLES

Sideritis virgata Desf., *Fl. alt. lab.* 125

ex *Tanger viciniis*

Broussonet

és la que li pertoca, la *S. angustifolia* Lag. var. *meridionalis* F. Q. és també planta africana, tal vegada confosa pels autors amb la *S. hyssopifolia* L. La *S. virgata* Desf. (*S. incana* L.) no és fàcil que sigui a la rodalia de Tànger.

Sideritis luteola, nova.

Virgata, glabra, virido-lutea, caulibus elongatis, perspicue tetragonis, inflorescentia excepta, nitidis, 40-60 cent., angulis lineis pallide luteis percursis; folia lineari-oblonga, acuta vel subacuta, dentato-serrata, dentibus obtusis, minutis, vel integerrima, internodis multo breviora; verticillastra 6-10, parva, distantia, 6 flora, bracteis latissimis, obtusis, a basi ad apicem argute dentato-aristatis, extus pubescentibus, amplexa; calyces glanduloso-pubescentes, dentibus triangularibus, aristatis, tubo dimidio brevioribus vel eum subaequilongis; corolla pallide rosea, parva, calyce vix superans. Affinis Sideritide arborescente.

Hab. inter El Nacimiento et Doña María, Granatense Regno, in schistosis, ad 900 m. alt., ubi cel. GROS d. 12 junii 1921, legit.

***Sideritis arborescens* Salzm.,**

ap. BENTHAM, *Lab.*, p. 579.

Aquesta *Sideritis* viu al litoral d'Andalusia i a l'Àfrica del Nord. La localitat clàssica és Gibraltar, on la descobriren BROUSSONET

i SALZMANN. Probablement correspon a aquest mateix tipus, també, la planta dels Algarbs, que BROTERO, i HOFFMANSEGG i LINK, assimilaren a la *S. linearifolia* de LAMARCK; SAMPAIO *Lista das espécies*, p. 121) la dóna com raça *arborescens* de l'espècie lamarckiana.

No hem vist el tipus autèntic de SALZMANN recollit a Gibraltar. Una forma de S. Roque, difereix d'aquell, segons la descripció de BENTHAM, per les bràcties completament glabres, i no com diu aquell autor *subllanudes*. La color de les flors és difícil de reconèixer en els exemplars secs; no és groc pàl·lida, com suposa BENTHAM, sinó rosada. Aquesta espècie que KELAART no veié a Gibraltar, hi fou retrobada per DAUTEZ i REVERCHON, a les torrenteres de la banda sud i ponentina (Cf. DEBEAUX et DAUTEZ, *Flora*, p. 168).

Aquesta i la *S. foetens* Clem., són les de major talla de la Península; hom troba, però, exemplars relativament baixos, també. Els verticillastres poden ésser aproximats, com en la forma típica descrita per BENTHAM, o més o menys distants; les fulles ampletes, lanceolato-oblongues, o estretes, bé pubescents o glabrescents; els troncs, generalment, són peluts per cares oposades, alternant en els entrenusos consecutius, però hem vist exemplars de Canillas de Albaida (Màlaga), per exemple, en els quals a penes es presenta així la pubescència molt dèbil que els vesteix.

Sembla espècie freqüent al litoral andalús; nosaltres en tenim al Museu, de S. Roque, prop de Gibraltar; de la Artola i Pinar de los Larios prop de Marbella; de Cala del Moral, pr. Mijas; de Sedella; del Coto de D. Blas i Rio Seco, pr. de Torrox. Les formes d'Almuñecar han estat descrites per PAU com *S. hirsutoides*.

Més enllà d'aquests límits el tipus es modifica sensiblement. Cap a Córdoba o Sevilla, dóna lloc a la *S. Paulii* Pau; a Doña María, al peu de Serra Nevada, en sa banda oriental, a la *S. luteola* F. Q.; a Oran a la *S. maura* De Noé; als Algarbs, a la forma de

Sideritis que SAMPAIO creu típica, però que dubtem que pugui ésser-ho.

Si hom dóna un sentit ample a l'espècie de SALZMANN, pot subordinar les altres espècies afins d'aquesta manera:

S. arborescens Salzm.

α *typica*

β *Paulii* (Pau)

γ *luteola* (F. Q.)

ε *maura* (De Noé)

La *S. luteola* F. Q., representa en tot cas una forma extrema glabra, o nítida, per dessota de la inflorescència, tant en les tiges com en les fulles, aquestes estretes i curtes, aquelles molt esbeltes i fines, netament quadrangulars. En aquesta les flors de cada verticillastre són constantment sis, mentre en la *S. arborescens* són nombroses; les corolles han perdut grandària, i a penes sobresurten dels calzes. Les fulles son linears, agudes o subagudes, mentre són oblongues i obtuses les de l'*arborescens*; les bràcties són majors i més fines que en la planta de S. Roque, i el carpostegi té els pèls molt nombrosos i llargs. Aquella forma esmentada de Canillas de Albaida indica certament l'afinitat aquí expressada entre ambdós tipus.

La *S. foetens* Clem., s'aparta més de la *S. arborescens* que aqueixa *S. luteola*, però hi ha, no obstant, afinitat manifesta. Es de tiges molt altes, junciformes, glabres; les fulles fugicides, i glabres, també; els verticillastres, nombrosíssims, solen disposar-se en espigot dens. Les dents de les bràcties i dels calzes terminen en aresta blanca i curta, com si fos una durícia. Una forma de la *S. arborescens* de Marbella, recorda la *S. foetens* d'Almeria, perquè els verticillastres en nombre de 10 o més, són densament aproximats a l'extrem de la tija principal i de les rames, i molt vellosos, i les

dents de les bràcties i dels calzes terminen en un mugró curt i blanquinós.

La *S. Paulii* Pau, segons sembla de Sevilla (PAUL, *in litt.*), i no de Còrdoba, és diversa de la *S. arborescens* de S. Roque, pels verticillastres grans, amb bràcties majors que els calzes, i també glabres, però com les d'aquella altra glanduloses, menys gruixudes; calzes amb glàndules pedunculades, i carpostegi de pèls llargs i abundosos; corolles grans. La corolla deu ésser rosada com totes aquestes veïnes; però PAU la descriu groga, perquè totes s'hi tornen en assecar-se. Espècie o varietat que cal estudiar millor amb exemplars complets, car les dues mostres de l'Herbari PAU són solament de les sumitats florides, amb els verticillastres i una parella de fulles superiors.

Barcelona, febrer de 1924.